

## ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто загальні риси територіальної структури господарства Закарпатської області. Застосування статистичного, картографічного, методів математичного моделювання, районування, експедиційного поруч із загальнонауковими методами дозволило дослідити територіальну організацію сучасного господарського комплексу регіону, виявити його відповідність ресурсному потенціалу, тенденції трансформації його територіальної організації. Наведено характеристику внутрішньообласних районів Закарпатської області: Південно-Західного і Північно-Східного, що мають значні відмінності за рівнем соціально-економічного розвитку та видами господарювання населення, проте пов'язані між собою тісними господарськими зв'язками та формують єдиний соціально-економічний комплекс системою транспортних мереж (авто-, залізничних магістралей, ліній електропередач та зв'язку). Південно-Західний район охоплює низовинну передгірну територію і відзначається відносно вищим рівнем соціально-економічного розвитку, зокрема машинобудування, легкої, харчової і деревообробної промисловості, зернового господарства, тютюництва, овочівництва, виноградарства, м'ясо-молочного скотарства, рекреаційного господарства. Цей район, маючи прикордонне положення, виконує важливі транспортні і розподільчі функції держави. Північно-Східний район займає гірські території Закарпатської області. Основні заняття населення – лісове господарство, рибництво, скотарство, вівчарство, рекреаційне господарство (оздоровчо-відпочинкова галузь). Значні поклади корисних копалин є основою для добувної промисловості, необхідною є активізація створення невеликих підприємств з переробки сільськогосподарської сировини, значні перспективи має туризм (сільський зелений, спортивний (передусім гірськолижний), пізнавальний та оздоровчо-відпочинковий та ін.). Просторові диспропорції у розвитку господарства області можуть бути подолані внаслідок формування нових опорних центрів (Хуст, Рахів), створення додаткових відгалужень від головної соціально-економічної осі області до населених пунктів у гірській частині. Наукова новизна полягає в дослідженні особливостей соціально-економічного розвитку адміністративних районів Закарпатської області, проведене на основі аналізу статистичних показників із застосуванням методів багатовимірного математичного аналізу що дозволило виділити різні території за рівнем розвитку і структурою господарства, згрупувати їх за подібністю. Практичне значення має запропонована модель територіальної структури обласного соціально-економічного комплексу.

**Ключові слова:** соціально-економічний розвиток, територіальний господарський комплекс, територіальна структура господарства, регіональна просторова організація, внутрішньообласні райони.

### ВСТУП

**Постановка проблеми.** Сучасні процеси, що відбуваються у суспільстві, накладають значний відбиток на всі аспекти життєдіяльності населення в Україні загалом і її окремих регіонах. Особливо це стосується господарської діяльності людей, що в умовах ринкової економіки набуває нових форм розміщення та розвитку, тобто регіональної просторової (територіальної) організації. Всі регіони України відрізняються між собою за економіко-географічним розташуванням, природними умовами та ресурсним потенціалом, демографічними особливостями, рівнями економічного та соціального розвитку, що потребує визначення стратегії розвитку окремого регіону, всебічного дослідження передумов трансформації територіальної організації його господарства. Такі науково-географічні дослідження є проблемою загальнодержавного значення та виступають основою для складання регіональних цільових програм, індикативних планів та територіальних прогнозів соціального і економічного розвитку території регіону в умовах перебудови суспільних відносин в Україні.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.**

Питання територіальної організації та трансформації господарства у перехідний до ринку період знайшли відображення в наукових дослідженнях українських вчених М. І. Барановського, Г. П. Балабанова, О. В. Гладкого, І. О. Горленко, В. О. Джамана, М. С. Дністрянського, Я. І. Жупанського, С. І. Ішук, Ф. Д. Заставного, В. І. Захарченка, С. А. Лісовського, В. П. Нагірної, Л. М. Немець, Я. Б. Олійника, М. Д. Пістуна, Л. Г. Руденка, А. В. Степаненка, Д. М. Стеченка, П. О. Сухого, О. І. Шаблія, Л. Т. Шевчук та ін. Проте, на нашу думку, ще недостатньо розробленими є підходи щодо вивчення проблем сучасного функціонування регіональних господарських систем, до обґрунтування нових напрямків регіональної економічної і соціальної політики.

**Мета статті (постановка завдання).** Метою дослідження є визначення загальних рис територіальної організації господарського комплексу Закарпатської області.

### РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Територіальна організація господарства в сучасних умовах визначається як «...упорядкований,

урегульований процес розміщення продуктивних сил у межах країни та її регіонів» [1, с. 13]. Однією із фундаментальних закономірностей територіальної організації господарства країни та регіонів є її комплексний розвиток.

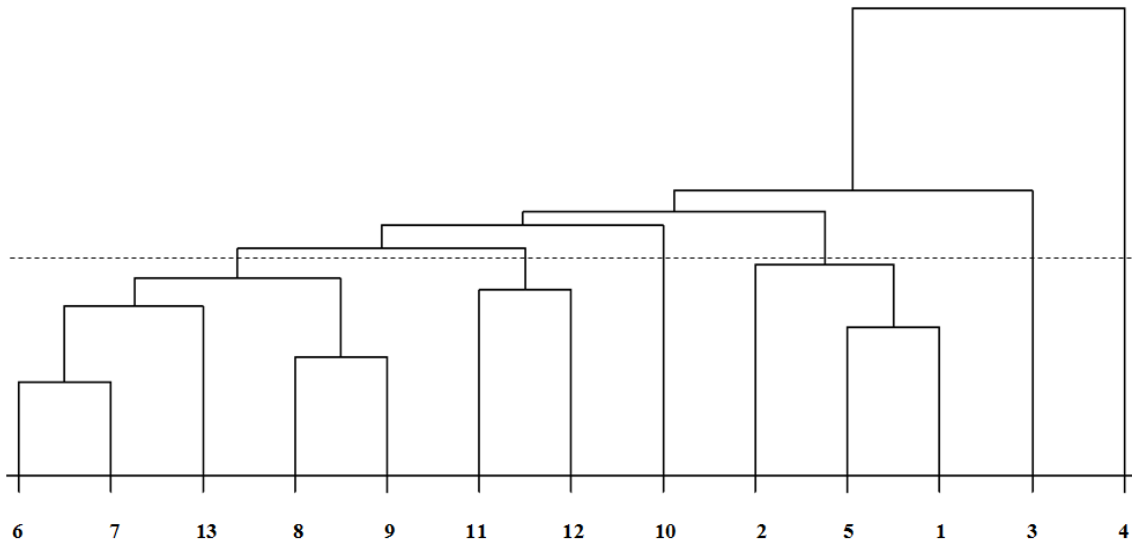
У процесі дослідження територіальних поєднань природних ресурсів, взаємозв'язків між ресурсною сферою, населенням і формами розселення, виробничими і соціальними галузями на певній території можна виділити елементи територіальної структури.

Територіальна структура визначається як сукупність територіальних відношень між об'єктами [2, с. 98]. Її елементами в обласному регіоні виступають точкові форми і ареальні частини обласного соціально-економічного комплексу. До точкових елементів належать ті, що формуються на основі одного населеного пункту – соціально-економічні пункти, центри і зосереджені вузли. До ареальних елементів господарського комплексу належать локальні соціально-економічні комплекси –

міжрайонні (внутрішньообласні), районні, мікрорайонні.

Відмінності у природних умовах (рельєфі, кліматі, ґрунтовому покриві), обсягах і структурі природно-ресурсного потенціалу, розселенні та спеціалізації господарства обумовлюють специфіку соціально-економічного розвитку окремих частин Закарпатської області. Найважливішим чинником, який визначає ці особливості у регіоні, є рельєф, він є основою поділу території на гірську, передгірну та низовинну частини, що мають певні відмінності у спеціалізації господарства, зумовлені природними умовами.

Дослідження особливостей соціально-економічного розвитку адміністративних районів Закарпатської області, проведене на основі аналізу статистичних показників із застосуванням методів багатовимірного математичного аналізу, дозволило виділити різні території за рівнем розвитку і структурою господарства, згрупувати їх за подібністю (рис. 1).



**Райони Закарпатської області:** 1 – Берегівський; 2 – Виноградівський; 3 – Мукачівський; 4 – Ужгородський; 5 – Іршавський; 6 – Хустський; 7 – Тячівський; 8 – Великоберезнянський; 9 – Перечинський; 10 – Свалявський; 11 – Міжгірський; 12 – Воловецький; 13 – Рахівський.

**Рис. 1.** «Граф-дерево поєднань» районів Закарпатської області

При певних відмінностях у соціально-економічному потенціалі, спільність у розвитку мають адміністративні райони, які можна об'єднати у два типи і декілька підтипів. Дещо окремо виділяється Ужгородський район, що відбулося внаслідок значних показників демографічного і соціально-економічного розвитку, які надає району обласний центр – м. Ужгород (це найбільше місто в області, яке є одночасно не лише адміністративним, але й економічним, культурним центром, яке впливає на всю територію області різними видами соціально-економічних зв'язків). Але за більшістю показників цей район подібний до інших, які знаходяться на рівнинній території.

Модель територіальної структури господарства Закарпатської області представлена на рис. 2.

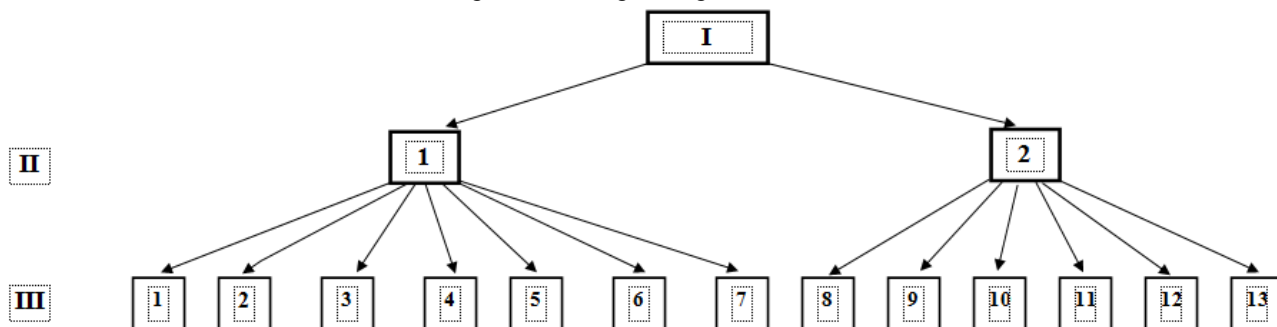
На території Закарпатської області сформувалися два внутрішньообласні райони, які

мають значні відмінності за рівнем соціально-економічного розвитку та видами господарювання населення: Південно-Західний і Північно-Східний (рис. 3). Вони пов'язані між собою тісними господарськими зв'язками та формують єдиний соціально-економічний комплекс системою транспортних мереж (авто-, залізничних магістралей, ліній електропередач та зв'язку).

Південно-Західний район охоплює низовинну і підгірну території в межах Ужгородського, Мукачівського, Берегівського, Виноградівського, Іршавського, Хустського і Тячівського районів. Він займає 45% площі області. Тут проживає 65% її населення. Ця територія має рівнинний рельєф, помірний клімат з високими сумами активних температур і достатнім зволоженням. Це найбільш розвинена частина області, на її території знаходиться обласний центр. Вона відзначається дуже високим

рівнем господарського освоєння: високими рівнями розораності земель, щільності населення, порівняно

високим рівнем урбанізації, густою мережею транспортних шляхів.



**Територіальний господарський комплекс:**

**I** – Закарпатський обласний

**II** – Міжрайонні (внутрішньообласні):

1 – Південно-Західний, 2 – Північно-Східний

**III** – Районні:

1 – Ужгородський, 2 – Мукачівський, 3 – Берегівський, 4 – Виноградівський, 5 – Іршавський,

6 – Хустський, 7 – Тячівський, 8 – Великоберезнянський, 9 – Перечинський, 10 – Воловецький,

11 – Свалявський, 12 – Міжгірський, 13 – Рахівський

**Рис. 2. Територіальна організація господарського комплексу Закарпатської області**

Однією з особливостей територіальної організації Південно-Західного району є концентрація переважної більшості діючих підприємств промисловості в Ужгородському та Мукачівському районах. Це пояснюється функціями Ужгорода як адміністративно-територіального центру, наявністю інфраструктури, демографічного потенціалу.

Тут виробляється майже 70% промислової продукції області, зосереджено 85% посівних площ сільськогосподарських культур. Основні галузі спеціалізації району – машинобудування, легка, харчова, видобувна, деревообробна і промисловість будівельних матеріалів, зернове господарство, овочівництво, виноградарство, тютюнництво, плідівництво, м'ясо-молочне скотарство, рекреація.

Південно-Західний район має найвищі в області показники соціального розвитку, найбільший працересурсний потенціал. Тут зосереджені культурно-освітні центри Закарпаття – м. Ужгород і м. Мукачево. Але в інших містах ці галузі ще розвинені недостатньо. Соціальна, як і виробнича сфера таких міст, має орієнтуватися на розвиток малого бізнесу, в них доцільно ширше розвивати не тільки торгівлю, але й освіту, туризм, охорону здоров'я, інші галузі, щоб перетворити малі міста району у центри соціального обслуговування населення навколишньої території. Навколо основних центрів району – м. Ужгород, м. Мукачево, м. Хуст – сформувалися однойменні підрайони. Ці центри є місцем притягання населення з інших районів області та з-за її меж. Найпотужнішим з них за обсягами соціально-економічного потенціалу є Ужгородський. Завдяки обласному центру тут зосереджені найбільші промислові підприємства, культурно-освітні заклади. А завдяки розташуванню у районі м. Чоп тут формуються експортно-імпорتنі потоки нашої країни з країнами Європи.

Найбільшим за площею підрайоном є

Мукачівський (див. рис. 3). Це найдинамічніший в області підрайон завдяки центрально-географічному розташуванню та унікальним природним сільськогосподарським ресурсам. Крім галузей господарства, що присутні у всьому районі, тут поширене раннє овочівництво і плідівництво, виноградарство і виноробство, що формують «обличчя» Закарпаття у всеукраїнському поділі праці. Селище Середнє – відомий в Україні центр виноробства.

Завдяки унікальним ландшафтам та історико-культурним пам'яткам у підрайоні все більшого значення набуває рекреація (Мукачево, Берегове, Чинадійово та ін.), зокрема туризм (фестивалі, екскурсії). Інші центри району (Тячів, Іршава, Виноградів) внаслідок недостатніх трансформаційних процесів у промисловості значно зменшили свій соціально-економічний потенціал у кризові роки, вони є агропромисловими і організаційно-господарськими центрами для території «своїх» адміністративних районів. Навіть таке селище, як Солотвино, що розвивалося раніше завдяки соледобуванню і оздоровленню населення, тепер поступово занепадає через послаблення цих видів діяльності.

Відсутність комплексного використання природних ресурсів, фізичне та моральне старіння видобувних підприємств (ртуті у смт. Вишково, солі у смт. Соловино та ін.), незначні кошти на освоєння нових родовищ корисних копалин (каоліну, бентонітових глин, облицювального каменя та ін.) гальмують розвиток у районі гірничодобувної та інших галузей промисловості. Їх розвиток сприяв би активізації соціально-економічної бази не тільки міських, але й сільських поселень регіону. У цьому важливу роль може відіграти легка промисловість, особливо швейна, вовняна, шкіргалантерейна, для розвитку якої є місцеві і сировинні ресурси.

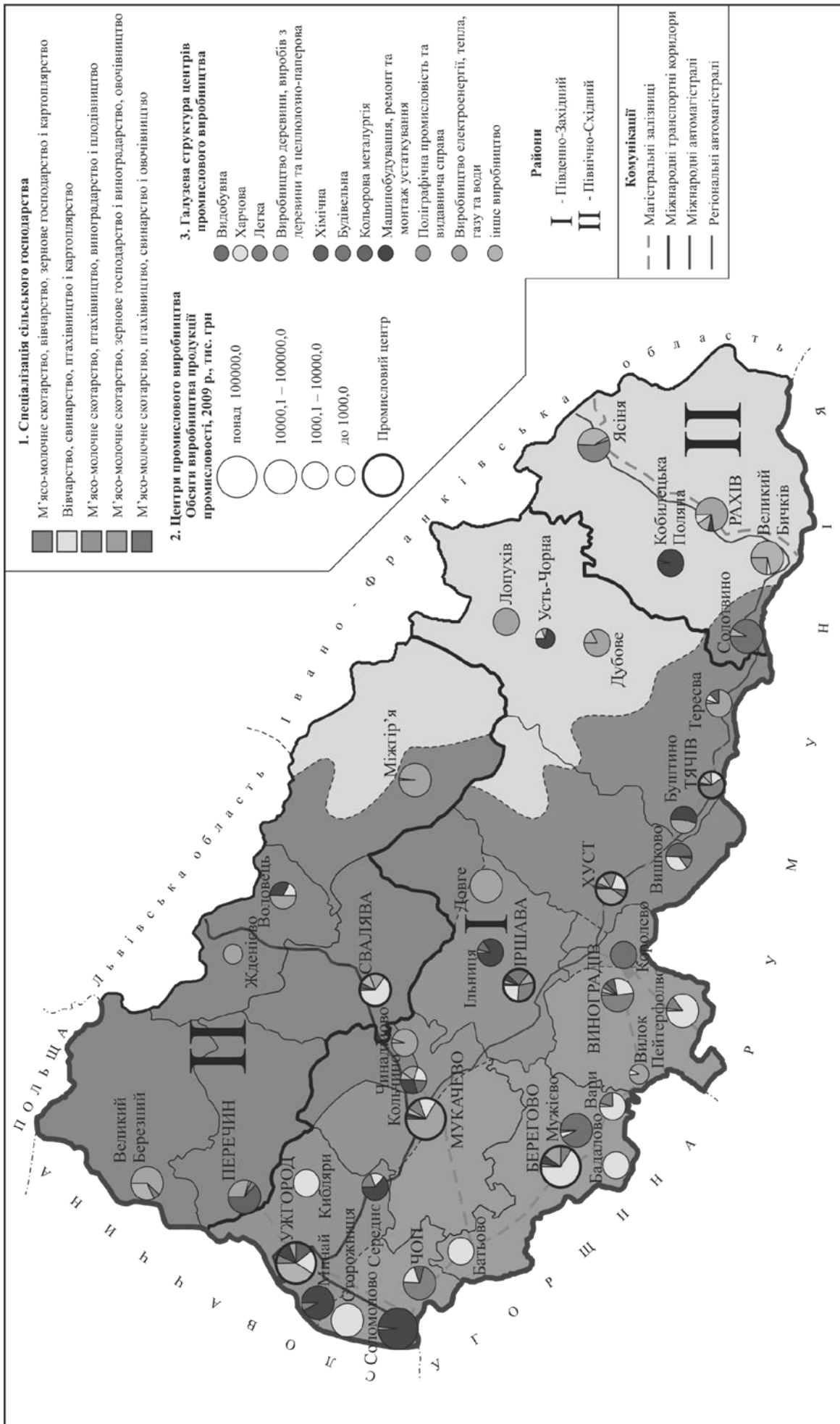


Рис. 3. Територіальна структура господарства Закарпатської області

Це значною мірою закріпило б трудові ресурси на території регіону, зменшило б рівень безробіття і масові виїзди населення.

Північно-Східний район охоплює Великоберезнянський, Воловецький, Міжгірський, Перечинський, Свалявський, Рахівський райони. На його території, що становить 55 % площі області, проживає 35% її населення. Це – типова гірська територія, яка відзначається невисокою господарською освоєністю, низькими показниками виробництва промисловості і сільськогосподарської продукції. Найнижчий рівень економічного розвитку спостерігається в гірських районах (Великоберезнянському, Воловецькому та Міжгірському). Основне багатство району – рекреаційні і лісові ресурси. Населення займається в основному лісозаготівлями, переробкою лісу, відгінно-пасовищним тваринництвом (вівчарством, скотарством), рибництвом (форельні господарства). Загальнодержавне значення має рекреаційне господарство, а в ньому – санаторно-курортна галузь. На базі унікальних родовищ мінеральних вод у районі функціонують санаторії і курорти, на яких оздоровлюються люди не тільки з України, але й інших країн. Діють також заводи із розливання мінеральних вод «Свалява», «Лужанська», «Поляна Квасова» та ін.

Найбільші курортні центри – м. Свалява і с. Поляна (санаторії «Поляна», «Квітка Полонини», «Сонячне Закарпаття», будинки відпочинку та ін.). Поблизу смт. Міжгір'я є санаторій «Верховина» та турбаза «Карпати», смт. Жденієво Воловецького району – турбази «Плай» і «Форель», міста Рахів – «Тиса», турбази у селищах Ясіня і Кобелецькій Полянці. Є також велика кількість місць організованого і неорганізованого відпочинку людей, розвивається активний (гірськолижний, спортивний), зелений туризм.

Основною галуззю виробництва у районі є лісове господарство. Цьому сприяє найвища лісистість території не тільки в області, але й Україні загалом, сформовані у населення навички ведення лісового господарства, переробки лісу. Ця галузь розвинена у всій гірській території, найбільшими центрами

деревообробки є міста Свалява та Перечин, селища – Великий Бичків, Кобеляцька Поляна, Воловець, Великий Березний, Усть-Чорна, Дубове та ін.

У районі добре розвинені художні промисли (різьба по дереву, килимарство, виготовлення виробів зі шкіри і вовни, вишивання тощо). Місто Рахів – найбільший центр виробництва гуцульських виробів у Закарпатті.

Відсутність на території району великих і середніх міст, а також дисперсне розселення сільського населення зумовлює значно нижчий, ніж в Північно-Східному районі, соціальний розвиток.

## ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розробка шляхів реструктуризації територіальної організації господарського комплексу для кожної окремої внутрішньорегіональної одиниці має суто індивідуальний підхід, що забезпечує принцип територіальної справедливості. Його сутність полягає в тому, щоб жителі району, незалежно від його територіально-просторового розміщення мали майже однакові умови для життєдіяльності. Адже райони Закарпатської області вирізняються між собою історією формування, економіко-географічним положенням, природно-ресурсним потенціалом, складом населення, галузевою структурою тощо.

Незважаючи на реалізацію ряду заходів із поліпшення геопросторової організації господарства, певні відмінності у соціально-економічному розвитку господарства різних частин області збережуться і в майбутньому, вони зумовлюватимуть, передусім, специфіку життєдіяльності населення у гірській і низовинній частинах області.

На нашу думку, окреслення загальних рис територіальної структури господарського комплексу Закарпатської області є передумовою для визначення головних трансформаційних процесів територіальної організації регіону, з метою забезпечення високих темпів розвитку пріоритетних галузей економіки і їх вихід на міжнародну арену, підвищення рівня життя громадян області.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком / Д. М. Стеченко – К.: Вища школа, 2000. – 224 с.
2. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук – К.: Знання, 1998. – 416 с.

**Смочко Наталя Михайлівна**

## ОБЩИЕ ЧЕРТЫ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ ХОЗЯЙСТВЕННОГО КОМПЛЕКСА ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТИ

*В статье рассмотрены общие черты территориальной структуры хозяйства Закарпатской области. Применение статистического, картографического, методов математического моделирования, районирования, экспедиционного рядом с общенаучными методами позволило изучить территориальную организацию современного хозяйственного комплекса региона, выявить его соответствие ресурсному потенциалу, тенденции трансформации его территориальной организации. Представлена характеристика внутриобластных районов Закарпатской области: Юго-Западного и Северо-Восточного, имеющих значительные различия по уровню социально-экономического развития и видам хозяйствования населения, однако связанные между собой тесными хозяйственными связями и формирующие единый социально-экономический комплекс системой транспортных сетей (авто-, железнодорожных магистралей, линий электропередач и связи). Юго-Западный район охватывает низменную предгорную территорию и отмечается относительно высоким уровнем социально-экономического*

развития, в частности машиностроением, легкой, пищевой и деревообрабатывающей промышленности, зернового хозяйства, табаководства, овощеводства, виноградарства, мясомолочного скотоводства, рекреационного хозяйства. Этот район, имея пограничное положение, выполняет важные транспортные и распределительные функции государства. Северо-Восточный район занимает горные территории Закарпатской области. Основные занятия населения – лесное хозяйство, рыбоводство, скотоводство, овцеводство, рекреационное хозяйство (оздоровительная отрасль). Значительные залежи полезных ископаемых являются основой для добывающей промышленности, необходима активизация создания небольших предприятий по переработке сельскохозяйственного сырья, значительные перспективы имеет туризм (сельский зеленый, спортивный (прежде всего горнолыжный), познавательный и оздоровительно-развлекательный и др.). Пространственные диспропорции в развитии хозяйства области могут быть преодолены в результате формирования новых опорных центров (Хуст, Рахов), создание дополнительных ответвлений от главной социально-экономической оси области к населенным пунктам в горной части. Научная новизна заключается в исследовании особенностей социально-экономического развития административных районов Закарпатской области, проведенное на основе анализа статистических показателей с применением методов многомерного математического анализа, позволило выделить различные территории по уровню развития и структурой хозяйства, сгруппировать их по сходству. Практическое значение имеет предложенная модель территориальной структуры областного социально-экономического комплекса.

**Ключевые слова:** социально-экономическое развитие, территориальный хозяйственный комплекс, территориальная структура хозяйства, региональная пространственная организация, внутриобластные районы.

**Smochko N.**

#### **GENERAL FEATURES OF TERRITORIAL STRUCTURE OF ECONOMIC COMPLEX OF TRANSCARPATHIAN REGION**

*General features of the territorial structure of the economy in Transcarpathian region have been considered in the article. The use of statistical, cartographic, methods of mathematical modeling, zoning, expeditionary along with general scientific methods made it possible to study the territorial organization of modern economic complex of the region, to identify its resources compliance, trends in transformation of its territorial organization. Scientific novelty is to study the features of social and economic development of districts of Transcarpathian region on the basis of statistical indicators analysis using the methods of multivariate mathematical analysis, which allowed to allocate different territories in terms of development and economic structure, to group them by similarity. The model of territorial structure of regional social and economic complex has been presented. The inner-districts of Transcarpathian region have been characterized : South-West and North-East with significant differences in terms of social and economic development and types of economic activities of the population, but are linked by close economic ties and form a single social and economic complex with transport system networks (auto-, railway lines, power lines and communication). Southwestern area covers low-lying pre-mountainous area and has a relatively higher level of social and economic development, including engineering, light industry, food and wood processing industry, grain production, tobacco, vegetables, wine, meat and dairy production, recreational facilities. This area, with border position, performs important transport and distribution functions of the state. Northeastern area is the mountainous region. Forestry, fishing, cattle- and sheep breeding, recreational facilities (health and recreation industry) are the main types of occupation for the population. Significant deposits of mineral resources is the basis for the mining industry, it is necessary to activate the creation of small enterprises on processing agricultural raw materials, there are significant prospects for tourism (rural, green, sports (especially skiing), cognitive and health recreation, etc.). Spatial disparities in the development of the region can be overcome due to the formation of new reference centers (Khust, Rakhiv), the establishment of additional branches from the main social and economic axis of the region to settlements in the mountainous part.*

**Key words:** social and economic development, territorial economic complex, territorial structure of the economy, regional spatial organization, inner-districts.

Одержано 24.04.2015 р.